

ULUSLARARASI SİSTEM VE İÇ DÖNÜŞÜM: OSMANLIDAN CUMHURİYETE TÜRKİYE'NİN KALKINMA SORUNSALI

Sadık ÜNAY*

GİRİŐ

Tarihi birikim, sosyal ve ekonomik yapılarıdaki dönüşüm süreçlerinin ana malzemesi olan toplumsal dokunun oluşum ve kökleşme dinamiklerini beslediği için analitik çalışmalarda gözardı edilmesi ya da yüzeysel biçimlerde ele alınması mümkün olan bir olgu değildir. Ancak aynı tarihsel birikimin farklı sosyo-ekonomik dönüşüm vizyonu ve küresel düzen perspektifine sahip iradeler tarafından farklı biçimlerde yorumlanıp uzun soluklu stratejik planlama girişimleri bağlamında motive edici ve çerçeve belirleyici bir unsur olarak devreye sokulması pekâlâ mümkündür. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin "klasik çağ"ından Türkiye Cumhuriyeti'nin bir modern ulus devlet olarak uluslararası siyaset sahnesine çıkmasına kadar geçen uzun dönemin derinlemesine bir makro-tarih ve uluslararası ekonomi politik perspektifiyle değerlendirilmesi, ulusal plandaki iç transformasyon dinamikleri ile bölgesel ve küresel faktörler arasındaki etkileşimlerin doğru anlamlandırılabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Cumhuriyet Türkiye'sini meşgul eden temel sosyoekonomik kalkınma meselelerine yönelik temel siyasa ve stratejilerin belirlenmesi ve küresel sistem içerisindeki potansiyel sıçrama imkânlarının değerlendirilmesi de ancak teorik ve tarihsel derinliğe sahip çalışmalar temelinde bir analitik çerçeveye yerleştirilebildiği ölçüde başarılı olma şansına sahip olabilecektir. Aynı şekilde, cumhuriyet dönemi kalkınma düşüncesi ve pratiğinin bütüncül bir şekilde anlaşılıp yorumlanabilmesi için düşünsel eğilimler ile toplumsal ilişki ve yapıların Osmanlı Devleti'nin klasik çağından itibaren geçirdikleri derin değişim ve dönüşüm unsurlarının tespit edilmesi elzemdir. Dünya tarihinde sıradan bir ulus devletin çok ötesinde etkiler icra eden Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sine ait toplumsal ilişki ve yapıların tarihsel tecrübenin özgünlüğünü aşan bir çerçeveden küresel parametreler bağlamında ele alınması ve kapitalist sistemle olan etkileşimlerin ulusal dönüşümleri tetikleme biçimlerinin analiz edilmesi bu çalışmanın nirengi noktasını oluşturmaktadır.¹

Sanayileşmiş dünyadaki “geç kalkınma” tecrübeleri ile üçüncü dünyadaki “yetiştirme” (*catch-up*) deneyimlerinin farklı bağlamlarda ortaya koydukları üzere, birbirlerine paralel yürütülen sanayileşme, yapısal dönüşüm ve sosyoekonomik kalkınma süreçleri 19. ve 20. yüzyıllar boyunca ulusal rekabet stratejilerinin ana eksenini oluşturmuşlardır. Dönemsel biçimde gerek bölgesel gerekse küresel güç yapıları ile konjonktürel güç kaymalarının spesifik dönüşüm projeleri üzerinde oynadıkları etkiler önemli olmakla birlikte, farklı bağlamlardaki kalkınma projelerine başlangıç koşulları ile siyasi, legal/kurumsal ve ekonomik faktörler tarafından uygulanan etkiler oldukça farklı kümülatif kalkınma performanslarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kuramsal ve tarihsel derinliği olan bir perspektiften bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin başat bir aktör olarak küresel siyaset arenasına çıkışından yarı-çevresel bir konumda küresel kapitalizme eklenmesine ve Cumhuriyet döneminin uluslararası ekonomi politikğine uzanan çizgide temel siyasi, ekonomik ve sosyokültürel aktörler arasındaki dengeler ile kurumsal dönüşüm dinamiklerinin küresel entegrasyon bağlamında incelenmesi yönünde analitik bir ihtiyacın varlığı çok açıktır.

Siyasi ve sosyal değişim dinamiklerine vakıf bir analitik çerçevenin kurulabilmesi de herşeyden önce çıkar temelli koalisyonların farklı politika rejimleri altında sürekli biçimde kurulup dağılmasına yol açan grup-İçi dinamiklerin ve sosyal grupların siyasal otoriteler ile kurdukları ilişkilerde sahip oldukları görece etki kapasitelerinin derinlemesine anlamlandırılmasını gerekli kılmaktadır. Bu yüzden, ulusal düzlemdeki önemli aktörler, kurumlar ve politika üretim ağlarının bölgesel ve küresel güç merkezlerinden kaynaklanan etki ve baskıları uluslararası ekonomi politik ve jeostrateji süzgecinden nasıl algılayıp değerlendirdiklerini ve uygulama alanında dikkate aldıklarını sistematik ve kapsamlı bir bakışla incelemek gereklidir. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e kritik kırılmalar eşliğinde ilerleyen Türkiye'nin sosyoekonomik kalkınma tecrübesi de, küresel sistemin “merkez-dışı” alanlarındaki “geç kalkınma” örneklerinin geleneksel özellikleri ile arasındaki yakın paralellikler açısından gelişmekte olan dünyadaki yapısal dönüşüm deneyimlerini mukayeseli ve tarihsel derinlikli bir bakışla ele almayı amaçlayan makro çalışmalar açısından verimli bir alandır.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden Cumhuriyet'in ilk dönemine uzanan süreçte sosyoekonomik yapıda ve kalkınma düşüncesi ile siyaseti bağlamında ortaya çıkan dönüşüm ve devamlılık unsurları ele alınacaktır. Bu bağlamda klasik dönem ekonomi politikasının temel istikrar unsurları, bu unsurların Avrupalı güçlerle asimetrik entegrasyon ve iç dönüşüm süreçlerinde uğradığı tahribat ve modernleşme sıkıntıları değerlendirilecektir. Sosyopolitik ve ekonomik alanlardaki yapısal değişimlerin iç ve dış faktörler eliyle uğradıkları etkilere dikkat çekilerek özellikle 19.yüzyılda Tanzimat dönemi ile başlayıp Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki dönemleriyle devam eden süreç bir uluslararası ekonomi politik perspektifiyle analiz edilerek Cumhuriyet dönemindeki devamlılık-farklılaşma dinamikleri üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E SİSTEMİK DÖNÜŞÜMÜN TEMELLERİ

Klasik Çağ'daki Temel Sosyoekonomik ve Siyasi Parametreler

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e uzanan çizgide yüzyıllara yayılan kritik ekonomi politik değişim ve dönüşümlerin serencamını sistemik bir uluslararası ekonomi politik perspektifinden değerlendirebilmesi amacıyla kabaca Immanuel Wallerstein'in dünya ekonomisi yaklaşımından esinlenen bir analitik çerçevenin benimsenmesi bu tür makro çalışma için uygun görülmüştür.² Osmanlı-Türk tarihî birikimi bu açıdan değerlendirildiğinde herhalde ilk etapta dile getirilmesi gereken en önemli husus, modern Türkiye ekonomi politığının gerek bulunduğu bölgedeki gerekse bölge dışındaki ülkelerle kıyaslandığında oldukça farklı ve kendine has karakteristikleri olan çok boyutlu ve zengin bir tarihî miras üzerinde yükseldiği gerçeğidir. Bu özellik de hiç şüphesiz Bizans ve Türk-Selçuklu birikimleri üzerinde özgün ve sofistike bir siyasi, ekonomik ve sosyokültürel sistem inşa eden Osmanlılar'ın klasik dönemlerinden başlayarak baskın uluslararası yapılar ve küresel ekonomi politik sistemin kapitalist yayılmacılıkla birlikte ortaya çıkan hâkim unsurları ile girdikleri karmaşık ve çoğu zaman çatışmalı ilişki biçimlerinin bir sonucudur.

Eş zamanlı olarak siyasi, sosyokültürel, ekonomik ve askerî alanlarda ceyran eden bu ilişki biçimleri, Osmanlı Devleti'nin klasik devrinden itibaren feodalite dönemi ve sonrasında Batı Avrupa güçleri ile cepheden bir hâkimiyet yarışını ve yüzyıllara uzanan yoğun bir hesaplaşma sürecini de beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın merkezî güçleri karşısında doğrudan hâkimiyet kurup feodaliteden Westfalya ulus devlet sistemine geçiş ve yeni ticaret yollarının keşfi gibi sistemik önemdeki gelişmeleri tetikleyebilecek güçte bir rakip yapılanma olması rönesans, reform, aydınlanma, sanayi devrimi ve sömürgeci yayılmacılık gibi süreçler sonucunda ortaya çıkan Batı merkezli küresel sistemin başat aktörleri nezdinde Osmanlı Devleti ve onun tarihsel mirasçısı olan Türkiye Cumhuriyeti'nin hiçbir zaman sıradan bir "imparatorluk", "ulus devlet", ya da "gelişmekte olan ülke" olarak görülmemesi sonucunu doğurmuştur.³

Günümüzdeki uluslararası siyasî sistemin temelini oluşturan prensipte eşit ve egemen legal aktörler olarak ulus devletlere dayalı yapılanma sürecinin başlangıcı sayılan 1648 Westfalya anlaşmasının sınırlarını çizdiği Avrupa-içi düzen anlayışı, Avrupa'nın doğusunu kontrolü altında tutan çok-uluslu, çok-kültürlü Osmanlı düzeni ile kıyaslandığında çok farklı yapısal temellere dayanmaktaydı. Osmanlı Devleti bir anlamda Avrupa'nın ortasında buluşan Doğu ve Batı eksenli iki farklı siyasî modelin, ekonomi politik alanın ve daha geniş bir tanımla "medeniyet havzası"nın arasında *cephe* konumunda bulunuyordu. Derinlemesine bir analizle farklı bir medeniyet havzasına cephe olma konumunun Osmanlı-Türk siyasi geleneğinin ve karar verici elitlerin Avrupa sistemi ile iliş-

kilerini psikososyal açıdan doğrudan etkileyen ve hâkim stratejik zihniyet yapısını belirleyen önemli etkilerde bulunduğu açıktır.⁴

Osmanlı Devleti'nin klasik dönem ekonomi politikğine dair sunulacak değerlendirmeye Osmanlı tecrübesini inceleyen tarihsel derinlikli ve mukayeseli bir bakışın dönemsel olarak Batı Avrupa ekonomi politikği ile karşılaştırmalar yapılmaksızın yürütülmesinin imkânsızlığını belirterek başlamak gerekir. Çok net olarak ortaya konulması elzem olan bir nokta, klasik dönem Osmanlı ekonomisi politikğinin hiçbir zaman genel tanımıyla feodal olmadığı gerçeğine dairdir.⁵ Klasik Osmanlı düzeninde feodal bir yapıyı çağrıştıran özerk aristokrasi, bağımsız dini hiyerarşiler, özerk kentler ya da güçlü burjuva odaklarına rastlamak mümkün değildir.⁶ Bu yüzden başta Halil İnalcık'ın çalışmaları olmak üzere ana akım tarihsel kaynakların çoğunda Osmanlı Devleti'nin Avrupa tipi feodal bir siyasi oluşumdan ziyade "bürokratik imparatorluk" modeline yakın patrimonyal bir hanedan devleti olarak tanımlandığı göz önünde bulundurulmalıdır.⁷

Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısının ve onu saran sosyoekonomik ağların şekillenme biçimleri ve işleyiş mantıkları Avrupa feodalizminin yaslandığı temel prensipler ve organizasyonel mimariden tamamen farklı bir nitelik arz eder. Kuramsal olarak bütün arazilerin devlete ait (*mirî*) olduğu bir ortamda Osmanlılar, Bizans İmparatorluğu'ndaki *pronoia* ve Selçuklular'daki *ikta* kurumlarını kendi bünyelerine adapte ederek tarım arazilerinin askeri ya da sosyal hizmetler karşılığında dağıtılmasına dayalı *umar* sistemini kurmuşlardır.⁸ Böylece hem tarımsal üretimi ve yerel vergi toplama kanallarını sistematik olarak organize etmişler, hem ekonomik alan üzerinde mutlak bir devlet denetimi sağlamışlar, hem de fetihlere dayanan askeri stratejinin asker besleme ve savaşlara katılım yoluyla yerel unsurlarla bağlantı uçlarını oluşturmuşlardır.⁹ Bu arada, müthiş bir incelikle uygulanan devşirme sistemi merkezi otoriteyi sürekli güçlendirerek sistemin insan gücü açısından devamlılığını teminat altına almış, tımar sisteminde tahsis edilen arazi kullanım haklarının tevarüs yoluyla nesilden nesile geçmesinin engellenmesi de merkezi otoriteye rakip olabilecek yerel güç odaklarının oluşumuna büyük ölçüde set çekmiştir.¹⁰

Genel ekonomi politik yaklaşım açısından ise Osmanlı Devleti'nin bazı uzmanlara göre "*kapitalizm-öncesi*", ama daha doğru bir ifadeyle "*kapitalizmdışı*" özelliklerinin Bizans mirasının önemli unsurlarını devam ettirdiği, hatta Braudel'in ifadesiyle "Osmanlı'nın Bizans döneminde kaybedilmiş bir ekonomik savaşın nöbetini devraldığı" argümanı literatürde sıkça ortaya atılmıştır. Örneğin, siyasi güç yapılarının feodalitenin aksine merkeziyetçi ve parçalanmamış niteliği, aileler arasında sermaye birikimine dayalı aristokrasi benzeri yapıların ortaya çıkamaması, ticarî ilişkilerin ve bireysel zenginliğin sıkı bir siyasi kontrole tâbi olması ve süreç içinde belli prensipleri değişmekle birlikte ciddi anlamda "*yönetilen*" bir ekonomik alanın ortaya çıkması Bizans ve Osmanlı ekonomi politikleri arasındaki en temel devamlılık unsurları arasında sayılabilir.¹¹

Osmanlı Devleti ne Batı Avrupa tarzı bir merkantilist dönemi, ne de kameralizm benzeri bir sosyoekonomik mühendislik deneyimini yaşamamış olduğu için Avrupa ve Osmanlı sistemleri arasında devletin ekonomik ve toplumsal hayata karşı konumu ve yaklaşımı bağlamında çok ciddi farkların ortaya çıktığı görülmüştür. Legal ve kültürel olarak “millet sistemi”, ekonomik olarak ise tarım eksenli “tımâr sistemi”ne dayanan¹² geleneksel Osmanlı siyasi yapısının, Westfalya sonrası topluma nüfuz edici, sıkı bir vatandaşlık örgütlemesiyle hızlı ve kapsamlı yapısal dönüşümü hedefleyen; ulusal bir birlik ideolojisine dayanan; piyasa mekanizmaları ile eğitim, sağlık gibi sosyal hizmetlerin organizasyonundan meşruiyet devşiren Avrupa ulus devletlerinden radikal biçimde farklılaştığı görülür.¹³ Her şeyden önce Avrupa ulus devletlerinin siyasi örgütleriyle karşılaştırıldığında çok geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti’nin merkezî yönetim yapısı ve kadrolarının hacim olarak çok daha sınırlı olduğu ve eyalet yönetimlerine önemli ölçüde özerklik tanıyan adem-i merkezîyetçi yönetim anlayışı sebebiyle de malî olarak görece sınırlı bir merkezî hazineyi kontrol etme imkânına sahip olduğu belirtilmelidir. Modern dönemde ulus devlet yönetimlerinin üstlendikleri ve millî bir ideoloji ile vatandaşlık temelinde hızlı sosyal ve ekonomik dönüşümü hedefleyen politikaların aksine, Osmanlı Devleti kadim imparatorluk geleneklerinden süzülüp gelen “adalet” ve “istikrar” prensipleri ekseninde oluşmuş farklı bir yönetim tarzının dünyadaki en kristalize örneklerinden birini temsil etmekteydi.

Klasik Çağ’ın zirvesini oluşturan 15. ve 16.yüzyıllarda Osmanlı ekonomi politikasında kapitalist piyasa oluşumunu tetikleyecek yaygın bir sermaye birikiminin oluştuğunu belirtmek kolay değilse de, bu Osmanlı sosyal ve ekonomik yapılarının durağan oldukları anlamına da gelmez. Kapsayıcı bir mantık içinde örülen bir siyasî ve sosyoekonomik düzen (*devlet-i ebed müddet*) algısı Osmanlı kurumsal mimarisinin ve sosyal geleneklerinin tümüne nüfuz etmiştir. Ayrıca feodal Avrupa’da özel sermaye sahiplerinin aralarında organize olarak önce ekonomik sonra da siyasi haklar elde etmek için kullandıkları ve zamanla “*sivil toplum*” olarak adlandırılan sosyal odaklaşmalara temel olan lonca örgütlenmelerine ya da yönetim bağımsızlığı olan şehir devletlere Osmanlı düzeni içerisinde rastlamak mümkün değildir.¹⁴ Bu da genelde piyasa aktörlerinin siyasî otoriteye karşı görece özerklik kazanarak siyasi süreçleri ve kurumları belirleme hakkı talep ettikleri kapitalist Avrupa tecrübesi ile sosyopolitik öncelikler temelinde “yönetilen ekonomi” anlayışını uzun süre devam ettiren klasik Osmanlı ekonomi politik düzeni arasındaki en önemli farklardan biri olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, gerek parasal ilişkiler gerekse ülke-içi ve denizaşırı ticaretin yaygınlığına rağmen, Osmanlı kurumlarının hem merkezî hem de yerel uzantılarıyla uyguladıkları yoğun denetimler nedeniyle (*kapitalist piyasa biçimlerine yaklaşan*) fiyat oluşturuca piyasa mekanizmalarının yeterince gelişmemiş olmaları da dikkate alınması gereken önemli bir olgudur.

16.yüzyıldan itibaren Venedik ve Cenova gibi İtalyan tüccar/denizci şehir devletleri ile yoğunlaşan ticarî ilişkiler çerçevesinde çok sayıda tezgâh ve işçi kullanımına dayalı “*manufactory*” tarzı küçük sanayî tesislerinin ve ticaret

sermayedarlarınca üretim sürecinin farklı aşamalarının organize edildiği “*puting out*” sistemlerinin filizlenmesinin klasik sosyoekonomik yapının odağındaki lonca sistemi üzerinde ciddi baskılar oluşturmaya başladıkları görülmektedir.¹⁵ Buna ek olarak, içlerinde çok sayıda Ermeni ve Rum tüccarın da bulunduğu yerli ticaret sermayesi açısından da hem yerel hem de dış ticaret aktivitelerinden doğan önemli sermaye birikim imkânlarının ortaya çıkmakta olduğu da bir gerçektir. Ancak, genelde Levanten gruplardan oluşan tüccar-finansörlerin Osmanlı Devleti'nin yaşamaya başladığı maddî sıkıntılara koşut olarak artan siyasi ve ekonomik etkinlikleri Avrupa'dakine benzer bir otonom kapitalist gelişme sürecinin kapılarını açmamış, aksine ülkede varolan “*etnik işbölümü*”nü iyice derinleştirerek sonraki dönemlerde dağılma sürecini başlatan etkenlerden biri olmuştur.¹⁶

Güç dengelerindeki kaymalara paralel olarak yeniden tanımlanan askerî-siyasî koşulların yanında ekonomik koşulların da Avrupa'daki enflasyona paralel biçimde kötüleşmesi, Osmanlı yönetimi için kronik bir problem haline gelecek olan bütçe açıklarını ortaya çıkarmış ve yüzyılın sonlarında başlayan bu açıklar da 17.yüzyıl boyunca artarak devam etmişlerdir. Buna ek olarak yüksek enflasyon ve sürekli malî krizi göğüsleyebilmek adına yapılan seri devalüasyonlarla Osmanlılar'ın hem cari para birimi hem de muhasebe unsuru olan *akçe*'nin gümüş değeri önemli oranda düşürülürken hem geleneksel sosyoekonomik yapı üzerinde önemli bir tahribat oluşmuş, hem de istenilen kaynaklar üretilmediği gibi Osmanlı para sistemi 19.yüzyıla kadar yabancı ve sahte paralar ile spekülâtör bankerlerin elinde dağınık bir halde varolmuştur.¹⁷ Sonuçta, kontrol edilemeyen fiyat artışları, malî krizler ve bunların doğurduğu olağanüstü vergilerin etkileriyle para sistemindeki hızlı çöküş ve karmaşanın hızlı nüfus artışı gibi sosyal etkenlerle birleşmesinin Osmanlı Devleti'nin klasik dönemine damgasını vuran sosyal yapıları derinden sarsan ciddi çalkantılar doğurdukları belirtilebilir.

Klasik Osmanlı sisteminin ekonomi politik dönüşümünü anlamak açısından kritik bir dönem olan 18. yüzyılda imalat sanayisinin yapılanmasını inceleyen Mehmet Genç, klasik dönem Osmanlı ekonomi politisinin dayandığı üç temel prensibi özlü şekilde ortaya koymuştur.¹⁸ Bu prensiplerden ilki, sosyoekonomik alandaki birincil önceliği saray, ordu ve üst düzey devlet erkânı ile İstanbul halkının temel ihtiyaçlarının karşılanmasına veren “ikmal ve iâşe” (*provisionism*) ilkesidir, ki bu ilke sözü geçen ihtiyaçların istikrarlı ve kaliteli biçimde karşılanmasını stratejik bir hedef olarak ön plana çıkarmaktaydı. Yeterli ikmal ve iâşenin kesintisiz olarak yapılması devletin meşruiyeti, prestiji ve devamı açısından hayati bir önemde görüldüğünden acil ihtiyaçların giderilmesinde yerli üreticileri desteklemek ya da ithalatı azaltmak için korumacı politikalarla ithal ikamesi yapmak gibi konular yönetici kadroların gündeminde değildi.

Tam tersine, iç piyasaya yeterli mal arzı yapılamayacağı ve bunun sonucunda Osmanlı topraklarında belli ürünler için kıtlık ihtimalinin belirebileceği durumlarda ihracat vergileri ve yasakları yoluyla yerli üretimi iç pazarda tutma

eğilimi yaygındı. Ancak savaş hallerinde ya da yabancı bir ülkenin siyasî sebeplerle ihracat engelleri çıkarması durumlarında özellikle iç piyasadan devlet alımlarına yönelmesi söz konusu olmaktadır. Neticede, Avrupa'da milliyetçilik ve merkantilizmin gelişmesine benzer şekilde farklı etno-kültürel unsurlardan oluşan Osmanlı uyruklarını zenginleştirmek ya da yerli sanayii girişimlerini destekleyerek ülke içinde ilave katma değer üretmek gibi modern anlamda "kalkınmacı" hedeflerin tamamen farklı bir rasyonalite etrafında işleyen klasik Osmanlı ekonomi politikası içerisinde yeri bulunduğu söylemek mümkün görünmektedir.

Ayrıca, "malî devlet" (*fiscal state*) yaklaşımı içinde devletin vergi gelirlerinin maksimize edilmesi ve kamunun malî çıkarlarının her türlü özel ekonomik çıkarın üzerinde tutulması gerektiğini bildiren maliyecilik (*fiscalism*) prensibi, özellikle devlet alımlarında özel girişimcilere piyasanın altında düşük fiyatlar ödenmesi, buna mukabil başta tarım olmak üzere ekonomik faaliyet alanlarından olabildiğince yüksek vergiler toplanması mantığı üzerine oturmaktaydı. Avrupa'da aynı dönemde iktisadî bir gelir kaynağı haline gelen savaşlar üzerinden devlet destekleriyle gittikçe büyüyen bir "askerî-sınai kompleks" oluşurken, Osmanlı Devleti'nin 17.yüzyıldan itibaren yaptığı uzun, çetin ve savunmaya dayalı savaşlar devlet alımları ile yerel girişimcileri desteklemek bir yana, hem loncalar hem de klasik sosyoekonomik yapının oturmuş dengeleri açısından ciddi bir yük oluşturmuşlardır.

Son olarak, devletin bekasını sağlamak adına klasik Osmanlı kurum ve değerlerinin her türlü zorluk altında korunmasına dayalı "gelenekçilik" (*traditionalism*) prensibi de klasik dönem ekonomi politikasının yaslandığı güç dengelerinin ve Osmanlı sosyoekonomik yapısının sanayi devrimi, coğrafi keşifler ve Avrupa'daki yeni siyasî oluşumlar tarafından radikal biçimde zorlandığı bir dönemde tedricen geçerliliğini yitirmeğe başlamıştır. Değişen dünya şartlarında misyonlarını yerine getirmekte zorlanan kurum ve yapıların reforme edilmeleri gerektiğini, hatta bu da sonuç vermezse tamamen ortadan kaldırılarak yerlerine modern alternatiflerin getirilmesini savunan yaklaşımlar 18.yüzyıldan itibaren giderek güç kazanmışlardır.

MERKANTİLİZM VE SANAYİ KAPİTALİZMİNİN OSMANLI DÜZENİNE ETKİLERİ

Osmanlı sosyal yapıları ile İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi dönemin hızla gelişen sömürgeci ve kapitalist güçleri arasında 17. ve 18.yüzyıllardan başlayarak yeni ve yoğunluklu ticari ilişkilerin kurulmasının klasik Osmanlı sosyopolitik yapıları ve ekonomik düzenindeki çözülmeyi hızlandırıcı bir etki yaptığı çok açıktır.¹⁹ Avrupa'da yayılmacı bir eğilim gösteren sanayi kapitalizmi ve ekonomik güçle siyasi gücü eşitleyen merkantilist yaklaşımın Anadolu ve Balkanlar'daki sosyoekonomik yapıları küresel güç ve sermaye ağlarına ekleme açısından daha önceki dış ticaret ilişkilerine nazaran çok daha derin ve kalıcı yansımalar ortaya çıkardıkları görülmüştür. Avrupa-Osmanlı ticaretinin ge-

nişlemesine paralel biçimde ticari ilişkilerin kompozisyon olarak sergiledikleri ülke bileşimi ve ait oldukları yönetim rejimi de ciddi anlamda değişikliklere uğramıştır. 16.yüzyılın ortalarında başlayan kapitülasyonlar (*imtiyazat*) pratiği yaklaşık iki yüzyıllık bir süreç içerisinde giderek genişlemiş ve hemen hemen tüm önemli Avrupalı güçlere yaygınlaştırılarak kalıcı hale getirilmiştir.²⁰ Kapitülasyonlar rejiminin Osmanlı ve Akdeniz güçleri arasında işleyen ve denk güçler arasındaki bir ticaret ilişkisinden hızla sanayileşen Avrupa ile askerî alandaki problemlerine paralel olarak ekonomik sıkıntılar çekmeğe başlayan Osmanlı Devleti arasında eşitliksiz bir ilişki biçimine evrilmesi sürecinde “en çok yararlandırılan millet” statüsünün aşırı liberal bir yaklaşımla tüm Avrupalı güçlere yaygınlaştırılması, Osmanlı idaresinin ekonomik egemenliğini koruyabilme kabiliyetine ciddi sınırlamalar getirmiştir.

Bu arada, Osmanlı sınırlarında yaşayan gayrimüslim ticarî ve finansör çevrelerinin hem ekonomik hem de siyasî güçlerinin Avrupa ile artan entegrasyon çerçevesinde gerçekleştirdikleri aracılık faaliyetleri yoluyla giderek artma eğilimi gösterdiği de görülmüştür. *İltizam* sisteminin yaygınlaşması sebebiyle hazineye büyük ölçekli peşin ödemeler yapma ihtiyacının belirmesi, finansal sermayenin Osmanlı sosyoekonomik sistemi içerisindeki toplumsal güç dengelerinde edindiği görece pozisyonu güçlendirici bir etki yapmıştır.²¹ Çoğunluğu Ermenî, Rum ve Musevî kökenli olan tüccar-finansörler, eyaletlerin bütün olarak iltizama verildiği bir ortamda kontrol ettikleri devasa fonlar aracılığıyla âyanlar ve derebeyleri üzerinde ekonomik ve siyasî kontrol mekanizmaları kurmuşlardır. Sonuçta 18.yüzyıldan itibaren çeşitli Avrupa devletlerinin resmî himayesine giren gayrimüslim tacirler, aynen Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Avrupalı meslekdaşları gibi ayrıcalıklı ticaret yapan “*beratlı tüccarlar*” haline gelmişlerdir.²² Yerli servet sahiplerinin elde ettikleri yasal kolaylıklar ve yeni uluslararası bağlantı imkânlarının da etkisiyle hızlı bir şekilde dış ticarete yönelmeleri, kapsamlı bir dönüşüm sürecinden geçen Osmanlı ekonomi politikası içinde sanayi altyapısının durağan bir biçimde zanaatkârlar ve küçük işletmelerden oluşan yapısı sürerken gerek ticarî ilişkilerin gerekse tarımsal üretimin uluslararası bir boyut kazanmasını sağlamıştır.

İngiliz ve Fransız yayılcı merkantilizmlerinin yayılımları sırasında “arzı kıt, talebi bol” bir ekonomik alan olarak görülerek üzerinde muazzam kâr birikim mekanizmaları oluşturulan Osmanlı Devleti’nin askerî ve idarî zorluklarına paralel olarak gittikçe “çevresel” bir görüntü vermeğe başlayan sosyoekonomik yapılarını dış baskı ve müdahalelerden etkin biçimde koruyamamış olmasının pekçok sebebi vardır. Ancak bunlar içinde herhalde en önemlilerinden birisi Türk-İslam-İran-Mezopotamya kültürel birikimleri ile Selçuklu-Bizans-Anadolu tarihsel birikimlerinin özgün bir sentezi üzerinde oturan klasik Osmanlı düzeninin feodal, kameralist, fizyokratik ve merkantilist tecrübelerden süzülüp gelen Avrupa kapitalizminin aksine sürekli bir sermaye birikimi ve uyuklarcının bireysel olarak zenginleşmeleri esasına dayalı bir sosyoekonomik kalkınma sorunsalını temel yönetim önceliği olarak kabul etmemiş olmasıdır. Klasik Osmanlı düzeninin siyasî/sosyal içeriği ve yansıttığı kozmolojik tasarım, daha

çok “adalet” ve “devletin bekası” prensipleri etrafında şekillenen bir yönetim tarzı ortaya çıkarmış; ulus devletlerin ve milliyetçi akımların yükselişine paralel olarak geçerlilik kazanan ekonomik korumacılık ve kalkınmacılık gibi yeni yaklaşımların Osmanlı’ya gelişi oldukça geç bir dönemde gerçekleşmiştir. Ancak sanayi devrimi ve sömürgecilik hareketleri ile birlikte uluslararası siyasi ilişkilerin en önemli unsurlarından biri haline gelen uluslararası ekonomi politikteki rekabet, modern döneme geçiş süreci içerisinde sistemli ve yerel bir sosyoekonomik kalkınma zihniyeti ve stratejisi geliştirmekte geciken Osmanlı Devleti’nin varlık ve hareket alanını (*Lebensraum*) ciddi anlamda sınırlandıran bir etken haline dönüşmüştür. Sonuçta, Osmanlı Devleti’nin hızla genişlemekte olan kapitalist dünya ekonomisi içindeki carî işbölümüne merkez ülkelerinden sanayi ürünleri satın alıp onlara hammadde ve tarım ürünleri satan “yarı-çevresel” bir alan olarak dezavantajlı bir biçimde eklenmesi 18.yüzyılın sonlarına doğru belirginleşmiştir.

Ancak Osmanlı Devleti’nin küresel ekonomi politik içindeki konumunda gerçekleşen ciddi değişimlerin eşanlı olarak dünya ekonomisi ve küresel ekonomi politikteki temel dönüşümleri bütüncül bir yaklaşımla değerlendiren kapsayıcı bir perspektifle ele alınmasında yarar vardır. Şöyle ki, sanayi devriminin lokomotif ülkesi olan İngiltere’nin dış ticareti sınırlı üretim kapasitesindeki hızlı artışa paralel olarak 18.yüzyılın ortalarından itibaren süratli bir artış eğilimine girmiş ve yeni ihracat pazarları bulma arayışı Osmanlı Devleti dahil pekçok ülke ile İngiltere arasındaki ekonomi politik ilişkilerin yoğunlaşmış derinleşmesi sonucunu doğurmuştur. Örnekleme gerekirse, sadece 19.yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti’ne İngiltere tarafından yapılan ihracatın toplam değerinin 12 kattan fazla artış göstermiş olması ve buna karşı Osmanlı topraklarından yapılan hammadde ve tarım ürünleri ihracatında ciddi artışlar gerçekleşmesi, Osmanlı Devleti’nin Avrupa ve küresel ekonomi politik ağlarına ne derece hızlı bir şekilde entegre olduğunu kanıtlayan önemli gelişmelerdir.²³ İşte karşılıklı bağımlılık ilişkilerinde gözlemlenen bu asimetrik yoğunlaşmanın 1838 Baltalimanı Ticaret Sözleşmesi ile klasik Osmanlı kurum ve düzenlemelerinin piyasa ilişkilerinin geliştirilmesinin önünde duran engeller olarak algılanmasına ve radikal bir yeniden yapılanma hareketinin başlatılmasına zemin hazırlamış olması, uluslararası gelişmeler ile iç siyaset ve reform hareketleri arasındaki kritik bağlantıları anlamamızı kolaylaştıracak unsurlardandır. Şartları oldukça ağır bir serbest ticaret anlaşması (STA) olan 1838 Sözleşmesi ile Osmanlı topraklarından yapılan ihracattan alınan vergiler ithalat vergilerine nazaran önemli ölçüde arttırılmakta; yabancı tüccarlar Osmanlı yönetim bölgeleri arasındaki ticaretten alınan vergilerden muaf tutulmakta ve Osmanlı yönetimi gümrük ve dış ticaret politikasını İngiltere (ve diğer anlaşmalı devletlerin) onayı dışında tek taraflı olarak değiştirme yetkisini pratik olarak kaybetmekteydi.²⁴

1838’deki bu kritik kırılmayı uluslararası ekonomi politik konjonktürü içinde anlamlandırabilmek açısından dönemin hassas dengelerini gözönünde bulundurmakta fayda görüyoruz. Napolyon Savaşları’ndan galip ve Avrupa’nın hem askerî hem de ekonomik bakımdan en güçlü devleti olarak çıkan İngiltere

1820'lerde sanayi devrimini büyük ölçüde tamamlamış durumdaydı. Ayrıca, hızlı sanayileşme sonucunda oluşan imalat malları üretim fazlasına yeni pazarlar bulabilmek ve gelişen sanayii besleyecek yeni hammadde kaynakları keşfetmek amacıyla da oldukça agresif ve yayılmacı bir dış politika çizgisi izlemekteydi. O dönemde henüz kendi sanayi devrimlerinin erken aşamalarında bulunan diğer Avrupalı güçler gelişme süreçleri devam eden "bebe sanayileri"ni koruyabilmek amacıyla İngiliz sermayesine karşı merkantilist gümrük ve dış ticaret politikaları uygulamaya devam etmekteydiler. Bu yüzden Latin Amerika'dan Çin'e uzanan geniş bir ekseninde küresel sistemin çevresel ya da yarı-çevresel aktörlerine siyasî baskılar yoluyla STA'lar kabul ettirmek zorlayıcı diplomasisi (*gunboat diplomacy*) ustası İngiltere'nin en önemli stratejik araçlarından biri haline gelmişti.

Uluslararası siyasî gelişmeler açısından bakıldığında ise Baltalimanı Sözleşmesi'ne uzanan gelişmeleri hızlandıran en önemli faktör, Osmanlı Merkezî yönetimine karşı ayaklanan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın bu girişimine karşı öncelikle Rusya'dan yardım isteyen Osmanlı yönetimine cevaben İngiltere'nin "Doğu Sorunu"nu gündemine alması ile ilgilidir. Serbest ticaret söylemi etrafında küresel ekonomik ağlarını genişletmeyi hedefleyen İngilizler, Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa dışındaki ilk "devletçilik" uygulaması ile Mısır'da hızlı ve korumacı bir sanayileşme hamlesi başlatmasından büyük rahatsızlık duymuşlardı.²⁵ Mehmet Ali Paşa, özellikle "*Yed-i Vahid*" (ticaret tekeli) sistemini kullanarak malî imkânlarını güçlendirmiş, sistemli bir sanayileşme altyapısı oluşturma yönünde önemli adımlar atmış ve bu temel üzerinde güçlü bir ordu kurmuştu. Napolyon'un başarısız Mısır seferinden sonra bu coğrafyaya karşı askerî-siyasî iştahları artan İngilizler için gerek Mısır'da gerekse tüm Osmanlı coğrafyasında ticaret tekellerinin ve korumacılığın kaldırılması, sömürgeci ve kapitalist yayılım stratejisinin sürdürülebilirliği açısından hayati önem taşımaktaydı. Bu anlamda Mısır'da yerli ve etkin bir sanayi altyapısı üzerinde güçlü bir siyasî ve sosyoekonomik düzen kurma ideali sayesinde sonraki dönem Osmanlı-Türk siyasî elitlerine güzel bir örnek olan Mehmet Ali Paşa'nın İngiltere tarafından doğrudan hedef olarak seçilmesi, 19.yüzyılda "*serbest ticaret*" prensibi kamuflejinde devam eden sömürgeci-kapitalist yayılmacılığın özerk kalkınma projelerine karşı tahammülsüzlüğünü sergilemesi bakımından ilgi çekici bir örnek oluşturmaktadır.²⁶

Bu arada, Baltalimanı Sözleşmesi'ni takip eden dönemde Osmanlı yasalarının bir tür "açık kapı" yaklaşımı sergileyen ultra-liberal bir yaklaşımla uluslararası ticarete, dolayısıyla da küresel kapitalizmin etkilerine açılması, dış politika ve askerî alanda yaşanan zorunluluklar kadar yerel sosyoekonomik aktörlerin de proaktif katılımları sayesinde oldukça ciddi etkiler meydana getirmiştir. Avrupalı ekonomik çıkarlar ile kökleri on yıllara dayanan ticarî uyum ve birlikte çalışma tecrübesine sahip olan kıyı bölgelerdeki büyük toprak sahipleri ve çoğu gayrimüslim azınlıklardan oluşan ticarî-finansal araçlar ile ulaştırma aktörleri dış ticaret hacminin gelişmesinden önemli çıkarlar elde ettikleri için bu yönde ciddi baskı grupları oluşturdular. 1838 sonrası süreç, Osmanlı Devlet-

ti'nin ve piyasalarının küresel kapitalist ağlarla entegrasyonu noktasında yeni ve sosyopolitik sonuçları açısından çok daha tehlikeli bir dönemin başlamasına sahne olacaktır.

SIYASİ YENİDEN YAPILANMA VE ASİMETRİK EKONOMİK ENTEGRASYON

Bilindiği gibi, klasik dönem ile güçlü devamlılık bağlarına rağmen, 19. yüzyıl Osmanlı siyasî, sosyal ve ekonomik hayatı ile kurumsal yapılarında kapsamlı değişikliklerin yaşandığı “en uzun yüzyıl” olarak kaydedilmiştir. Bir taraftan Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu coğrafi sınırlar ve uluslararası sistemdeki ağırlığı tedricen azalmaya yüz tutarken diğer taraftan Avrupalı siyasî-ekonomik çıkarlar ile reformcu Osmanlı bürokrasisinin taleplerinin kesişim noktalarında gerçekleştirilen idarî ve askerî reform girişimleri sonucunda Osmanlı devlet yapısı sadece ayakta kalmamış, aynı zamanda genişleme eğilimine girmiştir. Avrupa ulus-devletlerinin tecrübelerine benzer şekilde devlet mekanizmasının hacmi, ilgi ve sorumluluk alanları ile personel yapısında olağanüstü bir genişleme yaşanırken yine Avrupa örneklerine paralel biçimde güç temerküzünün kaydığı “*Bâb-ı Âlî*” bürokrasisi gittikçe daha çok özerkleşen, rasyonel ve toplumsal yapılar üzerinde merkezîyetçi dönüşüm projelerini hayata geçirebilme iradesi gösteren bir nitelik kazanmıştır.

İç ekonomi politik dengeler açısından bakıldığında ise kapitülasyonlar rejiminin 1839 Tanzimat Fermanı'nın desteklediği siyasî atmosfer içinde genişletilerek tüm Avrupalı güçleri kapsayan bir nitelik kazanması Osmanlı piyasalarını ucuz Avrupa ithal mallarının hücumuna uğratarak yerli küçük sanayiciler ve iç piyasaya hitap eden girişimciler arasında yaygın iflasların görülmesini tetiklemiştir.²⁷ Diğer taraftan kapsamı kontrolsüz biçimde genişleyen kapitülasyonlar rejimi ciddi ölçekte bir siyasî problemi de gündeme getirerek yabancı konsolos ve diplomatik aktörlerin (gayrimüslim azınlıkların da katılımıyla) sayısı giderek artan pasaport sahiplerinin yasal haklarını korumak üzere sıkça devreye girdikleri ikici (düalist) bir legal yapının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ortaya çıkan bu *de facto* durum ise potansiyel olarak siyasî otoritenin kontrolü dışında büyük hacimli sosyal gruplar oluşturarak reel bir siyasî meşruiyet krizinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti'nin millet sistemi çerçevesinde organize edilmiş olan çok etnikli, çok kültürlü yapısı Avrupa kapitalizmi ile asimetrik entegrasyon sürecinde artarak keskinleşen “*etnokültürel işbölümü*” ve “*etnokültürel meslekî ayrışma*” eğilimlerine ile yüzleşmiştir.²⁸ Farklı etnik ve kültürel gruplar arasında barışçıl ve uyumlu ilişkilerin sürdürülmesine dayalı hassas bir denge üzerine oturan Osmanlı sosyal yapısında Avrupa sermayesi ile entegrasyon bağlamında Ermeni ve Rum azınlıkların başını çektiği Levanten nüfus tarafından elde edilen siyasî ve sosyoekonomik ayrıcalıklar Osmanlı toplumunun ana gövdesini oluşturan Müslüman-Türk nüfus nezdinde etnokültürel formlarla ifade edilen yaygın bir rahatsızlığın doğmasına yol açmıştır.²⁹ Bundan daha da önemlisi, reformcu bürokratik sınıfların zamanla takındıkları elitist ve

pozitivist tutumlar, sonraki dönemlerde oluşacak siyasal düşünce formlarını ve devlet-toplum ilişkilerini "rijit bir devlet-toplum karşıtlığı" üzerinden yapılandırarak kurgusal bozukluklara yol açmışlardır.³⁰

Avrupalı güçler ile yapılan ticaret hacmi hatırı sayılır bir düzeyde artış eğilimi gösterdikten sonra tahmin edilebileceği gibi Batılı siyasî aktörlerin iş sözleşmelerinin korunması ve iş ilişkilerinin takibinin kolaylaştırılması gibi gerekçelerle Osmanlı yönetimi nezdindeki idari/legal reform baskıları yoğunluk kazanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı elitinin tasarladığı reform projelerinde genellikle iki alternatif araştırılmaktadır: Gündeme getirilen taleplerin karşılanabilmesi için Avrupa ülkelerinin vatandaşlık ve yasal koruma haklarından faydalanan gayrimüslim azınlıklar ile Osmanlı toplumunun ana gövdesinin iki ayrı yapı halinde yönetilmesi; ya da Osmanlı kurumsal-legal mimarisi mevcut Avrupa örnekleri ışığında bütünüyle yeniden yapılandırılması. Tarihsel olarak bakıldığında Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar geçen süreçte her iki alternatifin de aktif olarak denendiği, Cumhuriyet'e yakın dönemde ikinci alternatifin öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Meşrutiyet hareketi Osmanlı yönetiminin merkezileşme/rasyonelleşme, özel mülkiyetin korunması, hukuk devleti ve kanun önünde eşitlik gibi prensipleri aşamalar halinde yönetim tarzına eklediği önemli dönüm noktaları olmuştur.³¹

Osmanlı ekonomi politliğini özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren derinden sarsan en önemli mesele hiç kuşkusuz "dış borçlar" sorunudur. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'nı İngiltere ve Fransa'nın müttefiki olarak katılmasının da etkisiyle 1854 yılında Londra ve Paris borsalarında devlet tahvili satışı yoluyla ilk borçlanmasını yapmıştır. Bu tarihten sonra düzenli olarak yapılan ve genelde carî harcamalar ile eski borç servisinde kullanılan borçlar ve bunların faizlerinde hızlı büyüme bir süre sonra Osmanlı yönetimini düzenli bütçe gelirlerinden mahrum bırakan bir düzeye erişecektir. Avrupa piyasalarındaki her yeni borçlanma daha kötü şartlarda yapılır ve Bâb-ı Âlî'nin mali kredibilitesi gittikçe azalırken, 1875 yılında dış borçların çevrilemeyecek duruma gelmesi ve bunun sonucunda ilan edilen moratoryum Osmanlı ekonomi politiginde bariz bağımlılık ilişkilerini tetikleyecek yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur.³²

1870'lerin başlarından itibaren yirmi yıl kadar bir süre ile uluslararası menkul kıymetler borsalarında yaşanan çöküntünün Osmanlı Devleti gibi geri ödeme kapasitesi düşük borçlulara verilen kredilerin yeniden yapılandırılmasını imkânsız hale getirmesi sonucu çıkarılan "Muharrem Kararnamesi" ile, daha önce Mısır ve Tunus'ta olduğu gibi, Osmanlı borç tahvillerinin Avrupalı sahiplerinden oluşan Duyun-u Umumiye İdaresi'nin (DUI) merkezî vergi toplama görevini üstlenmesi kabul edilmiştir. 1881 yılından itibaren kendi kadroları ile doğrudan vergi toplama hakkına sahip olan bu kurumun Osmanlı maliyesine paralel olarak gittikçe artan boyutlarda faaliyet göstermesi Osmanlı Devleti'nin ekonomik alandaki egemenlik haklarını ve siyasi meşrutiyetini derinden sarsan bir etkide bulunacaktır.³³ DUI yönetim kurulu üyelerinin Avrupa hükümetleri tarafından onaylanmış kamu görevlileri ya da diplomatlar olmaları, görünürde

Osmanlı tahvillerinin Avrupalı sahiplerini temsil eden bu kurumun Avrupalı siyasi güçlerin Osmanlı Devleti'nin işlerine ekonomik ve politik biçimlerde müdahale etmek için kullandıkları en önemli kurumsal araç haline getirmiştir. Buna ek olarak DÜİ yönetim kurulunda görev yapan üyelerin çoğunun aynı zamanda Osmanlı sınırları içinde yatırımları bulunan yabancı şirketlerin yönetim kurullarında üye olmaları, DÜİ'nin girift bir ilişkiler ağı çerçevesinde Avrupalı siyasî/ekonomik çıkarların uzantısı ve baskı aracı olarak kazandığı karakteri daha da pekiştirmiştir.³⁴

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta da, süreç içerisinde gerek hacmi gerekse operasyonlarının kapsamı açısından giderek genişleyerek Osmanlı Maliye Nezareti'ne rakip olacak büyüklükte kaynakları kontrol eden DÜİ'nin bu niteliğinin Tanzimat sonrası dönemde filizlenen yeni Osmanlı bürokrasisinin ideolojik gelişimi açısından öngörülemez ancak hayati sonuçlar doğurmasıdır. DÜİ'nin organizasyonel mimarisi ve politika müdahalelerinin kapsamındaki genişleme, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin Avrupa ekonomi politikasına edilgen ve çevresel bir unsur olarak eklenmesinin, diğer taraftan da saray ve Bâb-ı Âlî'nin geleneksel prestij ve siyasî meşruiyetindeki aşınmanın temel göstergesi olarak algılanmıştır. Bu arada Batı tarzı yeni eğitim kurumlarında yetişen reformcu kadroların kendi imtiyazlı konumlarını korumakla birlikte Osmanlı yönetim yapısını yukarıdan müdahaleler ile değiştirme iradelerinin DÜİ'nin sıkı muhasebe metotları ve acımasız ekonomik rasyonalitesi ile çatışması, Avrupa ile eşitlikçi ilişkilere karşı duyulan yaygın sosyal tepkinin özünde “Batılı” ve “Batıcı” yöntemlere yakınlık hisseden reformist bürokrasiye de yansımaya yol açmıştır. Hatta Avrupalı sermaye odakları ve siyasî çevrelerin DÜİ özelinde ortaya koydukları kolonyal çizgiye yakın derecede aşağılayıcı tavırlarının daha sonraki dönemlerde “milli iktisat” ve “devletçilik” gibi ekonomik milliyetçilik altyapısı bulunan yaklaşımların güçlenmesi için gerekli psikosoyal ve ekonomi politik temelleri oluşturmuş oldukları söylenebilir.³⁵

Dış borçlar ve DÜİ konularına paralel olarak bankacılık faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ekonomik egemenlik alanını sınırlayan özelliklerine değinmek de gereklidir. 19.yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa finans çevreleri Osmanlı yönetiminden alınan imtiyazlar çerçevesinde yeni bankalar kurana değin, Osmanlı topraklarındaki bankacılık faaliyetlerinin neredeyse tamamı “Galata Bankerleri” olarak bilinen Ermeni, Rum ve Musevî finansörler tarafından yürütülmekteydi. Osmanlı Sarayı ile Avrupa banka ve borsa çevreleri arasında aracılık yapan bu bankerlerin etkileri kimi büyük Avrupa bankalarının doğrudan şubeler açmaları ve Osmanlı Bankası'nın İngiliz-Fransız ortaklığıyla kurulması sonrasında görece azalma eğilimine girdi. Osmanlı yönetiminden para basımı dahil çok önemli imtiyazlar elde eden Osmanlı Bankası, DÜİ ve Fransız tütün rejisi (*tekeli*) ile birlikte sömürgeci Avrupa sermayesinin Osmanlı topraklarındaki en bariz sembollerinden biri olarak algılanmaya başlandı. Osmanlı ekonomi politikasına yerel araçlar yoluyla ya da doğrudan yansıyan Avrupa sermayesinin etkisi büyük ölçüde uluslararası ticaret kanallarından gerçekleşirken bankacılık kesimindeki girişimler bu ticarî ilişkilerin malî kanallarını oluştur-

makta, liman kentleri ve ana demiryolu akslarında yapılan ulaştırma yatırımları da Avrupa sermaye merkezleri ile entegrasyonun fizikî altyapısını sağlamaktaydı.

Yukarıda özetlenen gelişmelerin Osmanlı sosyal yapısındaki yansımaları gözönüne alınacak olunursa, klasik dönemden 18.yüzyıla kadar etnokültürel çizgileri kabaca takip eden bir işbölümünden bahsetmek mümkün idiye de, millet sistemini oluşturan farklı gruplar arasında ciddi bir gelir düzeyi farklılaşmasının oluşmamış olduğu görülmektedir. Gelir düzeyleri ve sosyal statüleri açısından etnokültürel gruplar arasındaki asıl ayrışma, askerî ya da sivil mülkî idareye yakınlık derecesine göre belirlenmekteydi. Ancak 19.yüzyılın başlarından itibaren Avrupa ile asimetrik ekonomik entegrasyona paralel olarak Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasında hem gelir düzeyi ve yaşam standartları hem de sosyal bütünlük açısından zamanla büyüyen çatlaklar oluşmaya başladı. Bu arada artan ekonomik güçleri sayesinde Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim nüfusu gözetme (ve onlar arasında yayılan milliyetçi duyguları kamçılama) imkânlarına kavuşan Avrupalı devletler ve sermaye odakları için gerek dil ve kültür yakınlıkları gerekse ticarî bağlantıları sebebiyle ideal “aracı aktörler” olan Ermenî, Rum ve Musevî girişimciler de derinleşen entegrasyon dinamiklerine paralel biçimde büyüyen ekonomik kaynakları kontrol etmekte, ve bu kaynakların önemli bir kısmını doğrudan Avrupa metropollerine transfer etmekteydiler.

Kendilerini gerek legal statüleri ve yaşam tarzları, gerekse maddî çıkarları açısından Osmanlı sosyal yapısından daha ziyade Avrupalı halklara yakın hissetmeye başlayan bu gruplara karşı hem reformist Bâb-ı Âlî bürokrasisi, hem de Müslüman-Türk halk kitleleri nezdinde uyanan yaygın tepkiler ve olumsuz izlenimler sonraki dönemlerde ortaya çıkacak fikrî/ideolojik akımları, siyasî gelişmeleri ve kalkınma stratejilerini derinden etkilemiştir. Geleneksel olarak tarımsal faaliyetler, askerlik ve küçük zanaatler ile uğraşan Müslüman-Türk nüfus arasında Levantenlerin artan refah ve imtiyazlarına karşı duyulan tepki, kendilerini “Osmanlı Devleti'nin gerçek sahipleri” olarak algılayan bu nüfusun özellikle Ermeni ve Rumlara karşı artan oranda bir fonksiyonel farklılaşma ve ve “etnik rekabet” psikolojisine sürüklenmesinde etkili olmuştur.³⁶ Osmanlı entelektüelleri arasında Avrupa ve Japonya'daki kalkınma örneklerini çağrıştıran biçimde serbest ticaret ve ekonomik liberalizm yaklaşımlarına karşı ekonomik milliyetçilik ve ulusal ekonomik kalkınma ilkelerini savunan ilk hareketlerin ortaya çıkmasında da bu sosyal psikolojinin ciddi rol oynadığı yadsınamaz.

JÖNTÜRKLER, ULUSAL EKONOMİK KALKINMA VE SİYASİ KAPİTALİZM

Osmanlı Devleti'nin gerek uluslararası sistemdeki siyasî konumu, gerek küresel ekonomi politik ağlarla entegrasyonu, gerekse iç sosyopolitik ve sosyokültürel dengeleri açısından derin dönüşümler ve kırılmalar yaşadığı “en uzun yüzyıl” olan 19.yüzyıl, Osmanlı entelektüelleri ve yeni nesil sivil-askerî bürok-

ratik çevrelerinin farklı düşünsel akımlar ve yaklaşımlar temelinde Osmanlı Devleti ve topraklarını birarada tutma hedefine yönelik yeni tasarımlara ve reform girişimlerine yöneldikleri kritik bir zaman dilimi olmuştur. Dönemin en önemli düşünce akımları arasında *Osmanlıcılık*, tarihsel olarak en erken ortaya çıkan yaklaşımdır. Bu yaklaşım, Fransız devrimi sonrasında yayılan milliyetçilik dalgasının çok kültürlü, çok etnikli Osmanlı sosyal yapısını parçalamasını önlemek için eşit vatandaşlık temelinde yeni bir sosyopolitik organizasyon yapısı ve 19.yüzyıl Avrupa devletler sistemi ile uyumlu bir dış politika yaklaşımı geliştirilmesi hedefine yoğunlaşmıştır. Bunun yanında, İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde yükselen ikinci dalga sömürgeciliğin Osmanlı toprakları içindeki ve dışındaki etkilerini dizginleyebilmek adına kimlik ve aidiyet unsurlarına dayalı bir siyasi meşruiyet canlanmasını hedef alan ve bu amaçla Avrupa-içi rekabet unsurlarını etkin biçimde kullanmayı planlayan *İslamcılık* özellikle Sultan II.Abdülhamid döneminde devletin resmi yaklaşımı haline gelmiştir. Tanzimat dönemi ile çıkışa geçen ve aydınlanma felsefesine dayalı pozitivist siyasi idealer ile sosyoekonomik organizasyon biçimlerinin radikal bir zihniyet dönüşümü halinde gerçekleştirilmesini savunan *Batıcılık* ve Osmanlı Devleti'nin (Araplar ve Arnavutlar gibi) müslüman unsurlarının kopmasına tepki olarak geride kalan Türk nüfusun milliyetçi bir platformda kenetlenmesini savunan *Türkçülük* bu siyasi/ideolojik akımlar içerisinde son dönem Osmanlı aydınlarını ve Cumhuriyet dönemini en ciddi biçimde etkileyen yaklaşımlar olmuşlardır.

Avrupa ekonomi politikası ile devam eden asimetrik entegrasyon süreci boyunca 19.yüzyıl bürokratik reformizmi ile yoğrulan Osmanlı entelektüelleri ve yönetici eliti nezdinde en çok rağbet gören çözümler askerî/idarî mekanizmaların modernize edilmesi ve Batılı cumhuriyetçilik akımının önerdiği siyasi formlar yoluyla Sultan'ın mutlak otoritesinin bir şekilde kısıtlanmasına dayanmaktaydı.³⁷ Osmanlı Devleti'nin başlıca askerî, idarî, dış politik ve sosyoekonomik sorunlarının çözümü noktasında meşruiyet ve daha ileri aşamada cumhuriyet iddiası taşıyan siyasi formların kabul edilmesinin pekçok köklü problemi bir anda ve temelli çözecek bir reçete ya da "panacea" oluşturacağına dair yaygın bir kanaat oluşmuştu. 1908 sonrası döneme damgasını vuran *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'ni (İTC) oluşturan Jöntürkler de Avrupa kamuoyuna kendilerini Sultan'ın despotik rejimine karşı başlatılan özgürlük ve modernleşme mücadelesinin bayraktarları olarak tanıtarak yaygın sempati toplamayı amaçlamışlar ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuşlardır.³⁸

Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük üzerinden yürütülen dönemin başlıca fikrî/ideolojik tartışmalarında öne çıkan temel yaklaşımlara oldukça pragmatik bir bakış sergileyen Jöntürkler hareketinin düşünsel altyapısı doktriner olmaktan ziyade tarihsel olayların etkisiyle eklektik bir biçimde şekillenmiştir. Bu bağlamda Jöntürk düşüncesini ve politika uygulamalarını şekillendiren iki ana unsurdan bahsetmek mümkündür: a) Fransız pozitivistleri ile uzun süreli irtibatlar sonucu kazanılan ve "sosyal mühendislik" projeleri yoluyla radikal yapısal dönüşüm yaklaşımlarına uygun zemin hazırlayan aydınlanmacı/modernleştirici Jakoben bir yönetim anlayışı; b) Ekonomik milliyetçilik te-

melinde Müslüman-Türk unsurların devlet marifetiyle zenginleştirilmesi hedefine yönelik bir "ulusal ekonomik kalkınma" ve merkantilizm yaklaşımı.³⁹

19.yüzyılın son çeyreğinde siyasi birliklerini kazanan İtalya ve Almanya tarafından hayata geçirilen ulusal ekonomik kalkınma ve hızlı sanayileşme stratejileri dünyadaki pekçok siyasi elit gibi Jöntürkler tarafından da dikkatle izlenmekteydi. Ünlü iktisatçı Fridrich List tarafından formüle edilen Alman kalkınma doktrini, yerel girişimcilerin küresel rekabet şartlarına gerektiği gibi hazırlanabilmeleri amacıyla uzun soluklu bir stratejik program çerçevesinde desteklenmelerini önermekte ve yerli "bebe sanayileri" desteklemenin milli devletin aslı görevlerinden biri olduğunu vurgulamaktaydı. Aynı şekilde İtalya'da yerel girişimciler ve piyasa aktörlerinin çabalarının kamu tarafından desteklenmesi yoluyla hızlı bir yapısal ve sınaî dönüşümün sağlanması, millî yenilenme programı "Risorgimento"nun en önemli unsurlarından birisini oluşturmuştu. Ancak Avrupa örneklerinden farklılaşan önemli bir faktör olarak Jöntürkler kendi sınıfsal çıkarlarını korunaklı yerel piyasa şartları ve ulusalcı bir siyasi ortamda savunan bir sosyoekonomik çıkar/baskı grubu olmaktan ziyade, devlet mekanizmasının bizzat kendisini ele geçirmeye çalışan dar bir siyasi/bürokratik kadroyu temsil etmekteydiler.⁴⁰

Buna ek olarak, Avrupa'daki benzer hareketler ile karşılaştırıldığında Jöntürkler'in çok daha önemli bir eksiklikleri daha vardı ki, bu da korumacı bir rejim altında "ulusal ekonomik kalkınma" söylemini sahiplenecek ve siyasi kadrolar ile işbirliği içinde yapısal dönüşüm projesine liderlik edecek bir yerel ya da "millî" girişimci sınıfının Osmanlı sosyal yapısı içinde bulunmuyor olmasıydı. Gerek sınaî gerekse finansal faaliyetlerin çoğunu kontrolleri altında tutan gayrimüslim azınlıkların Osmanlı sosyoekonomik yapısına giderek yabancılaşmaları, yerel aktörlerin desteğine dayanacak geniş çaplı bir kalkınma hareketinin ancak Müslüman-Türk girişimcilerin omuzlarında yükselebileceği düşüncesini kaçınılmaz olarak güçlendirmekteydi. Bu yüzden Jöntürkler hareketinin en fazla önem verdiği konuların başında, takip eden Cumhuriyet yönetiminin de yoğunlaşacağı, Müslüman-Türk unsurlara dayanan güçlü ve yerel bir sanayici-girişimci sınıfının devletin aktif liderliği ve koruyuculuğu altında oluşturulması meselesi yer alacaktı. İTC'nin önde gelen ideologları ekonomik liberalizmi Batılı sömürgeci güçlerin çıkarlarını "serbest ticaret" kamuflajı altında gözetken bir bağımlılık yaklaşımı olarak tanımlarken, ülkenin ihtiyacı olan sanayileşme hamlesinin devlet öncülüğünde ve derinlikli bir "ulusal ekonomik bilinç" çerçevesinde yapılması gerektiğini ısrarla savundular.⁴¹

Söylem düzeyindeki bu radikalliğe rağmen, iktidarının ilk döneminde liberal dış politikalar uygulayıp yabancı yatırımları teşvik ederek Avrupalı güçler nezdinde prestij ve ekonomik destek sağlamayı uman Jöntürkler'in uğradıkları derin hayal kırıklığı, siyasî kontrolü tam olarak ele aldıkları 1913 yılından sonra kalkınma sorunsalına yaklaşımlarının ekonomik milliyetçilik ve Alman sanayileşme politikalarını örnek alan müdahaleci bir "millî iktisat" yaklaşımına kaymasına sebep olmuştur.⁴² Teorik olarak belli bir olgunluğa ulaşan bu yaklaşımın uygulama planına etkin bir biçimde geçirilebilmesi için gerekli fırsat penceresi

de Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle büyük güçlerin müdahalelerinden geçici olarak sıyrılan İTC'nin sosyoekonomik alanda köklü bir "Türkleştirme" hareketine girişmesi ile açılacaktır. Yunan iridentizmi ile Balkanlar'daki nüfus ve Ermeniler arasında gittikçe güçlenen ayrılıkçı hareketler, Müslüman-Türk çoğunluğun kimlik-aidiyet bilincini milliyetçi bir platformda canlandırmak isteyen Jöntürkler için sosyopolitik ve ekonomik alanların doğrudan siyasi/idari kontrol altında yeniden yapılandırılması önceliğine aciliyet kazandıran önemli diğer bir etken olmuştur.

Kritik 1914 yılında İTC hükümeti tarafından alınan dış borç ödemelerinin durdurulması, DÜİ işlemlerinin tek taraflı olarak askıya alınması, Avrupalı güçlere tanınan kapitülasyonların kaldırılması ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun ilanı gibi kararlar aracılığıyla yeni ekonomi politik yaklaşım hayata geçirilmiştir. Bu kararlar ile aynı anda yerli ve güçlü bir girişimci sınıfın oluşturulması; Ermeni ve Rum araçlarla birlikte Osmanlı ticarî ve finansal sistemlerini baskı altına alan İngiliz ve Fransız çıkarlarına darbe vurulması; Müslüman-Türk sosyal kesimler ve girişimcileri arasında tazelenmiş bir sembolik millî ekonomik egemenlik algısı üretilmesi gibi pek çok farklı amacın gerçekleştirilmesi hedeflenmekteydi.⁴³ Tarihsel sürece bakıldığında bu önlemlerin bir taraftan uluslararası sermaye ve yabancı ekonomik aktörleri yekpare Osmanlı legal kontrolü altına getirip malî sistemin bütünlüğünü sağlarken, diğer taraftan oldukça korumacı sanayileşme ve ticaret politikaları için gereken zemini hazırlamış oldukları görülmektedir.

Savaş sırasında, özellikle Çanakkale Zaferi'nin millî onuru taçlandıran etkisi de devreye sokularak, millî iktisat uygulamalarına hız verilmiştir. Savaş ortamının doğurduğu olağanüstü piyasa şartları, sosyal gruplar arasında aktif devlet müdahaleciliğiyle sermaye birikimi ve aktarımı yapılabilmesine uygun bir ekonomi politik ortam sunmaktaydı. Bu ortamda İTC'nin yerel siyasi organizasyon ağları, erken Cumhuriyet dönemindeki uygulamaları çağrıştır biçimde, Müslüman-Türk nüfus içindeki tüccar, esnaf, hatta bürokratlardan yerli bir sanayici-girişimci zümresi oluşturabilmek amacıyla yoğun biçimde devreye sokulmuştur. Bu bağlamda, daha önce kaldırılan loncaların yerine İTC'nin lokal örgütlenmesine paralel biçimde kurulan esnaf birlikleri ve "millî ticaret şirketleri" aracılığıyla küçük ve orta boy işletmelerin büyük çaplı sanayi ve ticaret şirketlerine dönüştürülmesine çalışılmış ve siyasi elite ülkü birliği yapabilecek yerli bir girişimciler grubunun oluşturulabilmesi için yoğunlaştırılmış bir "siyasi kapitalizm" projesi uygulamaya konulmuştur.⁴⁴ Osmanlı-Türk kalkınma tecrübesinin serencamı ve sosyoekonomik hayattaki aktörlerin kültürel ve etnik kompozisyonu açısından Jöntürkler'in 1908-1918 yılları arasında izledikleri ekonomik alanı "Türkleştirme" politikasına dair bir değerlendirmeye göre bu dönemde özel şirketlerde bulunan Türk sermayesinin oranı on kattan fazla artarak %3'ten %38 düzeyine çıkmıştır.⁴⁵

Gerek savaş sırasında gerekse sonrasındaki nüfus mübadelesi ile Rum ve Ermeni nüfusun büyük çoğunluğunun Türkiye topraklarını terk etmesi ile birlikte düşünlüğünde Jöntürkler döneminde formüle edilen etnokültürel olarak

homojen ve yerli bir girişimci sınıfı eliyle ulusal kalkınma idealini gerçekleştirmeye tercihinin Cumhuriyet dönemi ekonomi politikası üzerinde derin etkiler bırakan stratejik bir tercih olduğu açıktır. Savaş döneminin olağanüstü şartlarında hızla zenginleşen ve "1916 zenginleri" olarak adlandırılan Müslüman-Türk burjuvazisinin yeni fertleri Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet rejiminin kuruluş aşamasında yeni yönetimin en önemli sosyal ve ekonomik destek tabanını oluşturmuşlardır. Buna karşın ekonomik alanda yüzyıllara dayalı bilgi, birikim, ticari bağlantılar ve insan sermayesine sahip azınlıkların Anadolu'dan çıkışı geride doldurulması hayli zaman alacak ciddi bir ekonomik birikim, yatırım ve girişimcilik boşluğu bırakmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından Cumhuriyet'in kuruluşuna uzanan on yıllık süreçte Osmanlı girişimci sınıfının ana çekirdeğini oluşturan gayrimüslim azınlıkların yeni devletin sınırlarını büyük ölçüde terk ettikleri ve bunun da yeni filizlenmekte olan Türk burjuvazisi için Şerif Mardin'in deyimleriyle bir "fırsat alanı" (*opportunity space*) oluşturduğu görülmektedir. Savaş şartları altında yaşanan nüfus değişimleri ile ilgili pek çok tartışılabilir unsur bulunmakla birlikte, bazı tahminlere göre Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Rumların sayısı bu dönemde 1.8 milyondan 400 bine, Ermenilerin toplam nüfusu ise 1.2 milyondan 100 bine inmiştir.⁴⁶ Ülkeyi terkeden azınlıklara ait tarım arazileri ve sınıf-ticarî işletmeler ile yabancı şirketler tarafından işletilen ticaret ve hizmet tekelinin aralarında Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet rejiminin önde gelen liderlerinin de bulunduğu yeni Müslüman-Türk burjuvazisine verilmesi, İstanbul ve Anadolu sermayesi ile Cumhuriyetçi elit arasında oluşan ve bu ekonomik fırsat alanı çevresinde devlet destekli sermaye birikim süreçlerinin geliştirilmesine dayanan yakın ittifak ilişkileri de güçlendirmiştir.⁴⁷

SONUÇ: ULUSLARARASI SİSTEM VE İÇ DÖNÜŞÜMÜ KALKINMA ODAKLI OKUYABİLMEK

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden tarih sahnesindeki yerini genç Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmasına kadar geçen yaklaşık dört yüz yıllık uzun süreçte iç ve dış ekonomi politik dinamiklerinin oluşturduğu değişim dalgaları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın ortasında bulunan Doğu ve Batı eksenli iki farklı siyasî modelin, ekonomi politik alanın ve daha geniş bir tanımla "medeniyet havzası"nın arasındaki *cephe* konumuna dikkat çekilmiştir. Bu konumun Osmanlı-Türk siyasî geleneğinin Avrupa sistemi ile ilişkilerini psikolojik ve sosyal açılardan etkileyerek hâkim stratejik zihniyetin yapısını ana hatlarıyla belirlediği vurgulanmıştır. Klasik dönem Osmanlı ekonomi politikasının hiçbir zaman genel tanımıyla feodal olmadığı; Batı Avrupa tarzı bir merkantilist dönemi ya da kameralizm gibi bir sosyoekonomik mühendislik deneyimini yaşamadığı; ve bu yüzden de Avrupa ve Osmanlı/Türk sistemleri arasında devletin ekonomik ve toplumsal kesimlere karşı konumu ve yaklaşım tarzı bağlamında ciddi yapısal farklılıkların ortaya çıktığı dile getirilmiştir.

Aynı doğrultuda, Avrupa'da milliyetçiliğin ve merkantilizmin gelişmesine koşut olarak farklı etno-kültürel unsurlardan oluşan Osmanlı sisteminde nüfusu oluşturan unsurları zenginleştirmek ya da yerli girişimcileri destekleyerek ülke içinde katma değer üretmek gibi klasik "kalkıncı" hedeflerin oldukça geç dönemlerde ortaya çıktıkları belirtilmiştir. Türk-İslam-İran-Mezopotamya kültürel birikimleri ile Selçuklu-Bizans-Anadolu tarihsel birikimlerinin özgün bir sentezi üzerinde oturan klasik Osmanlı düzeninin feodal, kameralist, fizyokratik ve merkantilist tecrübelerden süzülüp gelen Avrupa kapitalizminin aksine, sürekli bir sermaye birikimi ve bireysel zenginleşmeye dayalı bir kalkınma sorunsalını temel yönetim önceliği olarak kabul etmediğine dikkat çekilmiştir.

Takip eden bölümlerde küresel güç dengelerindeki kaymalara paralel olarak ortaya çıkan ve kontrol edilemeyen fiyat artışları, malî krizler ve bunların doğurduğu olağanüstü vergiler, para sistemindeki çöküş ve hızlı nüfus artışı gibi etkenlerin Osmanlı Devleti'nin klasik dönem ekonomi politliğini derinden sarsan ciddi çalkantılar doğurdıkları belirtilmiştir. Özellikle 19.yüzyılın Tanzimat sonrası döneminde idari/bürokratik reformlar ve kapitülasyonlar sisteminin serbest ticaret anlaşmalarına dönüşmesiyle başlayan ve dış borçlardaki artışla desteklenen uluslararası sisteme asimetrik entegrasyon sürecinin İttihat ve Terakki Cemiyeti döneminde "ulusal ekonomik kalkıncılık" söyleminin benimsenmesinde oynadığı role de dikkat çekilmiştir. Levanten nüfusun Osmanlı ekonomi politliğindeki iç transformasyona paralel olarak Avrupalı çıkarılara yakınlaşmasının doğurduğu fonksiyonel farklılaşma ve "etnik rekabet" dinamiklerine dikkat çekilmiş ve Osmanlı entelektüelleri arasında Avrupa ve Japonya'daki kalkınma örneklerini çağrıştıran ekonomik milliyetçilik ve ulusal ekonomik kalkınma ilkelerini savunan hareketlere sempati duyulmasını sağlayan sosyal psikoloji aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada makro bir bakışla ortaya konan uzun soluklu iç ve dış dönüşüm dinamiklerinin Cumhuriyet dönemi ekonomi politığının evrimi üzerinde icra ettiği etkiler başlı başına ayrı bir çalışma konusudur. Ancak şu kadarı söylenebilir ki, Millî Mücadele ve Kurtuluş Savaşı'nın itici gücünü oluşturan askeri-bürokratik kökenli lider kadrolar, Osmanlı Devleti'nin bir taraftan kendi iç yönetim mekanizmalarını reforme etmeye çalışırken diğer taraftan küresel ekonomi politik ağlarına eşitliksiz biçimde eklemlendiği bir dönemde fikri/entelektüel yetiştirme süreçlerini tamamlamışlardır. Yine bu kadrolar aydınlanma felsefesinin pozitivizm, rasyonalizm ve ilerlemecilik gibi prensipleri ile Fransız Devrimi'nin oluşturduğu eşitlik, özgürlük ve milliyetçilik ortamında kabaca kapitalist bir sosyoekonomik kalkınma modeli tanışarak toplumsal hayata atılmışlardır. Ayrıca zihinlerinde kurguladıkları küresel realitelere uygun bir yeniden yapılanma modeli de doğal olarak Batı dünyasında o dönemin baskın ontolojik, epistemolojik ve ideolojik önkabulleri ile paralellik arz etmektedir.⁴⁸ Ancak "modern ulus devlet ve serbest piyasa ekonomisi" formülüyle özetlenebilecek baskın model için yaygın bir sosyopolitik meşruiyet temeli sağlanmasının gerekliliği ve uluslararası konjunktürde ortaya çıkan radikal kırılmalar Cumhu-

riyet tarihi boyunca sosyal ve ekonomik alanların yapılandırılmasında yoğun sistemik adaptasyon ve reform girişimlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Herşeye rağmen, Türkiye'de piyasa ilişkilerinin günümüze kadar taşınan kimi özellikleri ile birlikte oluşmalarında, girişimcilik kültürünün çeşitli evrelerden geçerek olgunlaşmasında, sosyoekonomik kalkınma söyleminin toplumsallaşmış siyasi partiler ve sivil toplum örgütleri marifetiyle hayata geçirilmesinde Osmanlı döneminden süzülüp gelen güçlü kurumsal miras, devlet geleneği ve toplumsal hafızanın ciddi etkilerini yadsımak mümkün değildir.

* Yrd. Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bandırma, Balıkesir.

¹ Türkiye'deki toplumsal ilişki ve yapıların kapitalist dünya sisteminin belirleyici dinamikleri ile etkileşim zamanının başlangıcını kesin bir netlikle ifade edebilmek kolay görünmemektedir. Bazı araştırmacılar bu süreci Avrupa'da sanayi devrimine geçiş dönemiyle, yani on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, başlatırken diğer bazı araştırmacılar ise Osmanlı Devleti'ndeki klasik sosyoekonomik ortamın değişme dinamiklerinin onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmeye başladıklarını belirtmektedirler. Sağlıklı bir tarihsel analiz yaparak devamlılık/değişim dinamiklerini tam anlamıyla yakalayabilmek için on altıncı yüzyıl öncesi gelişmelerin de değerlendirilmesi elzem görünmektedir.

² "Dünya ekonomisi" teriminin bu çalışmadaki kullanımı, mukayeseli tarih ve makrososyoloji incelemeleri bağlamında nüanslı bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Şöyle ki, kendi içsel tutarlılıkları ve işleyiş mantıkları bulunan "Hint", "Akdeniz", "Çin", ya da "Osmanlı" ekonomi politik ve sosyokültürel bölgelerinin özellikle küresel kapitalist ekonomik sistemin oluşmasından önce otonom ancak birbirleriyle önemli oranda etkileşen birer "dünya ekonomisi" olarak kavramsallaştırılmaları daha doğru bir tercih olarak görünmektedir. Özgün siyaset ve kültür alanlarını yansıtan bu alt bölgelerdeki değişim ve dönüşüm dinamiklerinin birbirlerini önemli oranda belirledikleri ve günümüzde "küresel ekonomi" olarak adlandırılan yapının kapitalizm öncesi dönemde bu alt bölgelerin toplamından oluştuğunu kabul etmek tutarlı bir yaklaşım olacaktır. Bu konudaki kuramsal tartışmalara dair ufuk açıcı bir katkı için bk. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, New York 1974.

³ Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Batılı çevrelerde alternatif bir küresel düzenin temsilcisi olarak görüldüğüne dair yaygın algıyı farklı yönlerden işleyen makaleler için bk. Halil İnalcık ve Donald Quataert (der.) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge University Press 1994.

⁴ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul 2001, s. 66.

⁵ Osmanlı ekonomi politikasının ve özellikle de tarımsal yönetim biçiminin "Asyatik" ya da "feodal" olarak tanımlanmasına dair iktisat tarihi literatüründe rastlanabilecek pekçok tartışma bulunmakla birlikte konunun uzmanları arasındaki genel kanı klasik dönemdeki Osmanlı toprak düzeninin kendinden önceki ve dönemsel paralelliği bulunan pekçok diğer örneğin enteresan bir sentezi ile ortaya çıkmış kendine özgü, ya da "nev'i şahsına münhasır", bir düzen olduğu yönündedir. Bu yüzden feodaliteye özgü siyasal yapılan-

maları ve mülkiyet ilişkilerini hesaba katmadan sadece tarımsal üretimin bir bölümünün kapitalist fiyat belirleme mekanizmaları dışında toplanması pratiğine dayanarak Osmanlı'daki tımar sahiplerinin "feodal" bir grup olarak nitelenmesi oldukça zorlama bir yorum olarak görülmelidir. Bu yaklaşımı taşıyan bir çalışma için bk. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, İstanbul 2000, s. 37.

⁶ Ergun Özbudun, "Development of Democratic Government in Turkey: Crisis, Interruptions and Reequilibrations", *Perspective on Democracy in Turkey* (der. Ergun Özbudun vd.), Ankara 1998.

⁷ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Londra 1975; Halil İnalçık - Donald Quataert (der.) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge 1994.

⁸ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın*, Ankara 1968, s. 9-25.

⁹ Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara 1994, s. 225.

¹⁰ Kemal Karpat, "Kimlik Sorununun Türkiye'de Tarihi, Sosyal ve İdeolojik Gelişimi", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu* (der. Sabahaddin Şen), İstanbul 1995, s. 28.

¹¹ Karl Polanyi, "The Economy as Instituted Process", *Trade and Market in the Early Empires: Economics in History and Theory* (Der. Karl Polanyi vd.), Londra 1957.

¹² Tımar sistemi ile ilgili farklı yaklaşımlara örnek olarak bk. Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul 2003; ayz., *Kök Türkler*, İstanbul 2000; ayz., *Geçivermiş Gelecek*, İstanbul 1991; Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Teori 1985; Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Gazi Üniversitesi 1982.

¹³ Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi* (Der. Ali Yaşar Sarıbay - Ersin Kalaycıoğlu), İstanbul 1986, s. 115.

¹⁴ Osmanlı loncaları hakkında detaylı bilgi içeren değerli çalışmalara örnek olarak bk. Halil İnalçık, "Capital Accumulation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, c. 29, n. 1, 1969; Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c.1, İstanbul 1969.

¹⁵ Murat Çizakça, "A Short History of the Bursa Silk Industry, (1500-1900)", *JESHO*, c. 23, n. 1, 1980, s. 116.

¹⁶ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Phillip II*, c. 2, Londra 1973.

¹⁷ Cemal Kafadar, *The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the 16th Century* (doktora tezi, 1986), Montreal McGill Üniversitesi Tarih Bölümü, s. 61-109.

¹⁸ Mehmet Genç, "Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends", *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey (1500-1950)* (Der. Donald Quataert), New York 1994, s. 59-86.

¹⁹ Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge 1996.

²⁰ Halil İnalçık, "İmtiyazat, the Ottoman Empire", *El*, c. 3.

²¹ Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (Der. Osman Okyar), Ankara 1975, s. 233.

²² Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler (1750-1839)*, Ankara 1983, s. 17.

²³ Frank Edgar Bailey, *British Diplomacy and the Turkish Reform Movement*, New York 1970, s. 78.

²⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*, Ankara 1984, s. 18.

²⁵ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution, 1789-1848*, New York 1962, s. 216.

²⁶ Donald Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Der. Sureiya Faroqi vd.), c. 2, Cambridge 1994, s. 91.

²⁷ Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and the World Economy 1820-1913: Trade, Capital and Production*, Cambridge 1988.

²⁸ Alphons Sussnitzki, "Zur Gliederung Wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei", 1917, s. 15, atf Şerif Mardin, "Turkey: The Transformation of an Economic Code" içinde, *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* ((der. Ergun Özbudun - Ahmet Ulusan), New York 1980.

²⁹ Nasim Soussa, *The Capitulatory Regime of Turkey*, Baltimore 1933.

³⁰ Devlet-toplum karşıtlığının tarihsel evrimine dair analizler için bk. Ali Yaşar Sarıbay, *Siyaset, Demokrasi ve Kimlik*, Bursa 1998; Ümit Kurt, "Türkiye'de Devlet ve Toplum İlişkinine Tarihsel ve Analitik Bir Bakış: Gerilim'in Dönüşebilme Kapasitesi", *Civilacademy*, Kış 2007, ss. 1-13.

³¹ Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1980.

³² Duyun-u Umumiye öncesi ve sonrasında Osmanlı maliyesi ve ekonomik kurumları hakkında detaylı bilgi içeren makaleler için bk. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2007.

³³ Gülten Kazgan, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, İstanbul 1985, s. 85-106.

³⁴ Donald Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York 1929.

³⁵ Çağlar Keyder, "The Political Economy of Turkish Democracy", *Turkey in Transition: New Perspectives*, (der. Irwin Schick ve Ahmet Tonak), Oxford 1987, s. 40.

³⁶ Şerif Mardin, "Turkey: The Transformation of an Economic Code", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey* (Der. Özbudun -Ulusan), New York 1980, s. 34.

³⁷ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton 1962.

³⁸ Çağlar Keyder, "The Political Economy of Turkish Democracy", s. 58.

³⁹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*, Ankara 1964.

⁴⁰ Jöntürkler ve Cumhuriyet dönemlerinde "milli iktisat" yaklaşımı etrafında bir ulusal burjuvazi oluşturma girişimlerinin değişen küresel ekonomik şartlarda doğrudukları sonuçlara dair makaleler için bk. Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, İstanbul 2008.

⁴¹ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 145-54.

⁴² Milliyetçi ekonomi politikalarını ve devlet eliyle yerli bir sanayici-girişimci sınıfın ortaya çıkarılması projesinin İTC çevrelerinde yaygın destek bulmasında özellikle İstanbul'da yaşayan Alman asıllı bir Musevî olan "Parvus" takma adlı Alexander Helphand tarafından *Türk Yurdu* deşisinde kaleme alınan makalelerin etkili olduğu bilinmektedir. Bk. Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 2000, s. 182.

⁴³ Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, Yale 1930.

⁴⁴ Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks, 1908-1918", *Social and Economic History of Turkey* (Der. Osman Okyar - Halil İnalçık), Ankara 1980, s. 59.

⁴⁵ Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul 1965.

⁴⁶ Çağlar Keyder, *The Definition of a Peripheral Economy: Turkey, 1923-29*,

Cambridge 1981, s. 31; Donald Quataert, "An Inquiry Concerning the Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *State, Society and Economy in the Nineteenth Century Iran and the Ottoman Empire*, Babolsar 1978, s. 3.

⁴⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985*, İstanbul 1988, s. 29.

⁴⁸ Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet elitlerinin beslendikleri epistemolojik kaynaklar, temel sosyoekonomik meselelere yaklaşımları ve küresel düzen algıları arasındaki güçlü devamlılık dinamiklerini vurgulayan Eric Jan Zürcher gibi bazı önemli tarihçiler, Cumhuriyetin kuruluşunu Osmanlı-Türk dönüşüm çizgisinde keskin bir kırılma noktası olarak görmeyip Jöntürkler döneminin çok partili demokrasiye geçişin tamamlandığı 1950 seçimlerine kadar devam ettiğini dile getirmişlerdir. Bk. Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul 2000.

Abstract

International System And Domestic Transformation: Turkey's Development Dilemma From The Ottomans To The Republic

This study is predicated on an analysis of the long historical period which starts from the "Classical Age" of the Ottoman State in the 15th and 16th centuries to reach the 19th century when asymmetric integration with European powers was completed and the 20th century that witnessed the foundation of the Turkish Republic from a macro international political economy perspective. The transformation experienced by the classical Ottoman political economy under domestic and international pressures, political/bureaucratic reorganization after the Tanzimat period and the effects of asymmetric integration with European capitalism on the emergence of the rhetoric of "national economic development" under the Young Turks are evaluated through an analytic approach. The historical roots underpinning the theoretical and practical evolution of the problematique of development in Turkey in the Ottoman-Republican axis are highlighted to attract attention to dynamics of continuity.

Keywords: Ottoman State, international political economy, national developmentalism, asymmetric integration.

Copyright of Journal of Academic Studies is the property of Academic Studies Center and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.